

VEREBÉLYI Kincső

· Dsc. folklorista, egyetemi tanár

· verebelyi.kincso@gmail.com

IDENTITÁSKONSTRUKCIÓK ÉSZAK- BÁCSKÁBAN A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN

*On Constructing Ethnic Identity in Northern Bácska
in the Middle of the 19th Century*

Konstrukcije etničkog identiteta u severnoj Bačkoj sredinom 19. veka

Tanulmányunkban egy olyan forrásra hívjuk fel a figyelmet, amely sok szempontból értelmezhető dokumentum. A közelmúltban Nebojszki László *Felső-bácskai települések néprajzi-helyrajzi leírása 1859–60-ból* (Argumentum Könyvkiadó, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2017) címen az eredeti német szöveget és magyar fordítását adta közre. A gyűjtemény a 19. század közepén közigazgatási egységként kezelt Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kormányzója rendeletére a terület falvaiban számos kérdésre kiterjedő felmérés egy része (27 település). Ennek az anyagnak alapján kíséreltük meg annak a folyamatnak az elemzését, amelynek során a terület telepített, soknemzetiségű falvaiban társadalmi konstrukcióként az identitás, sőt identitások felépültek. Az identitás interiorizálása többféle folyamat összegződése. A kezdetektől többnemzetiségű Magyarországon különösen érdekes a hazai nemzetiségek – köztük a magyarok – etnikai tudata kialakulásának a története.

Kulcsszavak: etnikus tudat, 19. századi történeti népleírás, etnikus sztereotípiák, lokális identitás, multietnikus identitás konstruálása

Az utóbbi évtizedekben több tudományág keretében is számos tanulmány született az identitás témakörében. Ezen belül – olykor égető politikai aktualitással bír – az etnikai identitás kérdése. Az ma már közhely, hogy az identitás társadalmi konstrukció, sőt az is közhely, hogy az egyén több identitással is rendelkezhet. Az identitás interiorizálása többféle folyamat összegződése. A kezdetektől többnemzetiségű Magyarországon különösen érdekes a hazai nemzetiségek – köztük a magyarok – etnikai tudata kiala-

kulásának a története. Tanulmányunkban egy olyan forrásra szeretnénk a figyelmet felhívni, amely a történeti összehasonlító módszer (KELLER 2005, TOMKA 2005), a kontextuselemzés bevonásával nem pusztán adatok halma, hanem sok szempontból értelmezhető dokumentum.

A néprajztudomány már régen hasznosítani tudja az olyan iratfélét, mint amilyenek az anyakönyvek, hozományi leltárok, végrendeletek, vagyongosztra vonatkozó peranyagok, kézműves áruk jegyzékei, mesterségszótárak – még a templomgombokban elhelyezett írások is. A források nagy része tárgyak és tények konkrét megnevezését tartalmazza. Gyakran az adat évszáma lesz értéként interpretálva valamilyen történetiséget bizonyítani kívánó írásban. Ritkább az a megközelítés, amikor az adat értékeléséhez a kutató széles körű ismeretei alapján hoz létre olyan kontextusokat, amelyek az adatok jelentését és jelentőségét segítik megismerni. A közelmúltban Nebojszki László *Felső-bácskai települések néprajzi-helyrajzi leírása 1859–60-ból* (Argumentum Könyvkiadó – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2017) címen kiadott gyűjteménye több téma kidolgozásához is nyújt fogódzókát. A 19. század közepén közigazgatási egységként kezelt Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kormányzója, gróf Johann Coronini-Cronberg 1859 januárjában kelt levelében rendelt el olyan adatfelvételt, amelynek alapján helytörténeti-néprajzi monográfiát kívánt összeállítani az adott területről. Felhívását, a készülő mű alapjául szolgáló adatokra vonatkozó kérdőívet és ennek a kitöltéséhez útmutatót juttatott el az érintett helységek előjáróihoz, valamint az egyházi vezetőkhez is. A négy témakört felölelő, körülbelül 4 tételből álló kérdőív egy része földrajzi és meteorológiai jellegű, a másik része – mai szóval élve – néprajzi. A megjelent kötet a Császári és Királyi Helytartósághoz beküldött válaszokból azokat válogatta ki – összesen *huszonhetet* –, amelyek a mai Magyarország déli részén, illetve közvetlenül a szerb határ másik oldalán fekvő községből származnak. Az összes anyagnak körülbelül egyharmada, a most közreadott részében nem térünk ki arra, hogy a nyelvjáráskutatás számára mennyire jelentős ez a forrás, mivel a beküldött válaszok feltételezhetően a hivatalos nyelven íródtak. A szövegek írói némelykor értékes nyelvi tudatosságról is tanúbizonyságot tettek, különösen azokban az esetekben, amikor szinte helyenként eltérő nyelvjárásról adtak beszámolót. A kötet a német szöveg teljes magyar fordítását is tartalmazza. A Vajdaság és Bánság egykor e kormányzósághoz tartozó községeinek felmérését német nyelvű kéziratként őrzi a Temes Megyei Állami Levéltár. Az etnikai identitásvizsgálatok szempontjából ideális a terep és az időpont (BÁRTH 1992, 1996, BARÓTI 1893–1907, BUCHMANN 1936, SENZ 1987).

A Nebojszki László kötetében előforduló 27 település – még ha voltak is történeti előzmények – újonnan keletkezett, illetve népesült be (BÁRTH

1992, 1996, BARÓTI 1907, BÉL 1982, BUCHMANN 1936, DÁVID–POLÓNYSI 1980, FARAGÓ–ÓRI 2008, KAMARAI UTASÍTÁSOK 1899, KOLLEGA TARSOLY I. 2011).

A kérdőívre választ adók az első vagy későbbi telepések utódai, azaz a körülbelül negyedik generáció már nemigen ismeri az indulás körülményeit, emlékei nincsenek, csak a közösségi emlékezés segít olykor a múltra vonatkozó kérdések megválaszolásában, meg a képzelet, amely a helységnevek népi etimológiai magyarázatában nyilvánul meg. A távolabbi múltból a letelepülés ténye az a közös pont, amely az identitást képező ún. mitologikus narratívákat összekapcsolja.

– *„Béregyh község betelepülése azokban az években történt, amikor a pogányok a boszniai pusztákon és az országon átvonultak, azt kard és tűz által pusztították. Ezek után menekültek a bosnyákok ide...”* (NEBOJSZKI 2017: 542).

– *„A község első lakói bunyevácok voltak. [...] Az első megtelepedés ideje ismeretlen, mindenestre 1755-től kezdve történhetett, ettől datálódhatnak a legrégebbi iratok”* (NEBOJSZKI 2017: 548).

– *„Csátalya alapításának ideje, módja és a betelepítő személye ismeretlen, a jelenlegi lakosok állítólag Felső-Ausztriából származnak [...] ami már abból a körülményből is világosan kitűnik, hogy a településen még található olyan idős emberek, akik állításuk szerint szüleikkel mintegy 75–80 évvel ezelőtt vándoroltak be ide”* (NEBOJSZKI 2017: 564).

– *„A község első lakói a főleg magyar cselédekkel érkező dalmát állattartók voltak. [...] Az 1782-es esztendőben a magyarországi Soroksárról több német család telepedett le...”* (NEBOJSZKI 2017: 573).

– *„Általános vélekedés szerint a jelenlegi település határától északra a török inváziót megelőzően egy helység lehetett...”* (NEBOJSZKI 2017: 624).

– *„Egyébként a hagyomány úgy tartja, hogy Kollut települést a Horvátországból bevándorolt sokacok alapították...”* (NEBOJSZKI 2017: 643).

– *„Úgy mondják, a jelenlegi helység keletkezése előtt ezen a vidéken nagyon sok madár vert tanyát, ami alapján a környezetet lakhatóvá tevő magyarok a helyet Madarasnak nevezték...”* (NEBOJSZKI 2017: 679).

– „Az emberek elmondása szerint a Tataháza elnevezés két szó...” (NEBOJSZKI 2017: 748).

Lényegében olyan kísérleti terepről van szó, ahol a bunyevácok (dalmáták), magyarok, németek, szerbek történetei közelítőleg azonos intervallumon belül telepednek le azonos helyen. A 19. század közepére a települések elhelyezkedése megszilárdult, a közigazgatás egységes és rendezett, a közösséggé válást segíti az azonos vallás (CSEPELI–ÖRKÉNY–SZÉKELY 2002). A vallás közösség és identitásképző funkciója közismert: A Felső-Bácska bemutatott településein a „dalmáták, németek, magyarok” római katolikusok voltak (NEBOJSZKI 2017: 450). Ritkább az a megjegyzés, hogy a „vegyes népességben” görög katolikus csoportok is vannak (NEBOJSZKI 2017: 545). A zsidók megkülönböztetése a vallást veszi figyelembe (NEBOJSZKI 2017: 504, 541). Kivételes megfogalmazásnak számít például Mélykút lakosságáról szólva: „Magyar nemzetiségűek és izraeliták, az előbbiek felekezetük szerint római katolikusok, reformátusok és evangélikusok, az utóbbiak izraeliták” (NEBOJSZKI 2017: 706).

A kérdőív készítésének idejére már bejárható településhálózatról kapunk ismertetéseket. Alig egy-két olyan hely van, amelyek esetében még a „puszta” megjelölést használták – noha az oda tartozó szállásokkal, tanyákkal együtt a lakosok száma ötszázötvenhat fő (MATHEOVICS). Baja mezőváros ténylegesen a vidék kereskedelmi és kulturális központja – alábbi elemzéseinkben az erre vonatkozó adatokat nem vesszük figyelembe.

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az életvitel külső kereteit a központi hatalom megteremtette, a településeknek pedig még maradt annyi mozgásteret, hogy ezek egy részét a saját adottságai szerint töltsék fel. (Itt most nem foglalkozunk azzal, hogy a kérdőív kibocsátása is a hatalom ellenőrzési eszköze. Egyebek között azért sem, mert a kérdőívvel összegyűjtött adatok értékelésére a közigazgatási viszonyok megváltozása miatt soha nem került sor.)

Jó példa erre az iskola. Az 1850-es évek végére minden helységben létezett legalább kétosztályos iskola, gyakran a község hozta létre és fizette a tanítót is (MÉSZÁROS 1996).

A 26 település közül 5-ről – Almás, Bajmok, Béreg, Bikity, Sztanics – jelzik határozottan, hogy több nyelven folyik az oktatás. Egyetlen nyelven való oktatást Kunbajáról jelentenek (német), a többi helyről nem jellemzik az oktatás nyelvét. Ahol a zsidó lakosság elég népes volt, ott működött külön zsidó elemi iskola is: Almás, Bajmok, Jánoshalma. A kérdőívekre adott válaszok a hivatalos német nyelven íródtak, a tájnyelvre vonatkozó kérdésekre is túlnyomórészt német tájnyelvi változatokat közöltek.

Megjegyzendő, hogy a bemutatott községekben – néhány kivételtől eltekintve – a németek vannak többségben, ám a hivatalos beadványok akkor is németül íródtak, ha magyar vagy bunyevác az aláíró. Bácsbokod példája jellemző:

„Az iskola 1845 óta áll, és községi erőből épült és fenntartott, 2 osztályos 3 tanítóval. Az órákat német, magyar és bunyevác nyelven tartják a 201 lánynak és 227 fiúnak” (NEBOJSZKI 2017: 552).

A magyar lakosságú Jánoshalma mezővárosban: *„Tanintézetek: a 6 osztályos elemi iskola, amelyből 3 a fiuké és 3 a lányoké. Igazgató a plébános/esperes/ és van még egy iskolafelügyelő, az órákat 6 tanító magyar nyelven tartja”* (NEBOJSZKI 2017: 625).

Csávolyról közlik a következőket: *„A német lakosságon belül, különösen a fiatalok között az elemi ismeretek terjednek. A bunyevácok nyomtatott szöveget a saját nyelvükön többnyire tudnak olvasni, az írásban azonban kevés kivételtől eltekintve járatlanok”* (NEBOJSZKI 2017: 580).

Az identitás *nyelvi alapja* a földművelő lakosság körében sértetlennek látszik. A lakosság jellemzésénél egyetlen esetben jegyezték meg, hogy a magyarok idegenkednek azoktól, akik nem értik a nyelvüket (NEBOJSZKI 2017: 720).

A szövegek értékét növeli az, hogy nem a kérdőívekre érkezett válaszok alapján történt összegzést olvashatjuk, hanem a helyi szinten megfogalmazott válaszokat, amelyek a korabeli „adatközlőkről” nem közvetetten, hanem alig megszépítetten is adnak információkat. Ahhoz, hogy a községi elöljárók – bírók, jegyzők, némelykor papok – német nyelven írják meg a megfelelő adatokat, negyven kérdést tartalmazó útbaigazítást kaptak. A kérdőíveket igen változatos terjedelemben és alaposággal állították össze, hasonló módon a válaszok is sokfélék (BÁNSZKY 2011).

Mária Terézia, majd II. József korában a különféle célok jegyében foganat összeírások birodalmi és lokális szinten is ismétlődni kezdtek. A statisztikai felmérések, a táj és természeti leírásokba foglalt néprajzi ismeretek, a kialakulóban lévő új műfaj, a helytörténeti monográfia képezik azokat a megismerési és ismeretközvetítő formákat, amelyek együttesen jelenthettek mintát a tervezett mű megírásához (BÉL 1982, DÁVID–POLÓNYI 1980, FÉNYES 1984, PAPP 2002, lásd még NAGY KÁLÓZI 1943, KOVÁCH 1998, KOCSIS 1999, KOLLEGA TARSOLY 2011, PAPP 1997).

Már abban a korban vagyunk, amikor az emberek kezdik a természeti és épített környezetüket is észrevenni és értékelni. Nálunk ez a korabeli folyó-

iratok útleírásaiban érhető tetten a leginkább. Ipolyi Arnold például 1856-ban utazta be az Ipoly völgyét (IPOLYI 1993).

Ugyanakkor a természeti környezet gazdasági kihasználtságát is a táj pontos ismerete alapozza meg. A később kibontakozó *gazdaságföldrajz* körvonalai is megmutatkoznak, amennyiben az említett kérdések és a mellettük feltett további kérdések által megvonható horizontot figyelembe vesszük (VOFKORI 2002). Az első két fejezet kiegészítése az Ember című fejezettel pedig ugyancsak egy földrajzi diszciplína, a 19. század végén kibontakozó, ún. emberföldrajz felé mutat. Emlékeztetésül utalok arra, hogy a hazai néprajz számos jeles képviselője felsőfokú tanulmányait a 19–20. század fordulóján földrajzból végezte. Czirbusz Géza ennek a korszaknak és az említett tudományszaknak a legismertebb képviselője (CZIRBUSZ 1913).

Az említett kérdőív és a mellékelt útbaigazítás sok fejtorésre ad alkalmat, mivel összeállítója valószínűleg az államigazgatásban előforduló, ma még akár ismeretlen mintákat vehetett figyelembe a munkájánál, és a helyszínrre való adaptálással nem foglalkozott. A felvetett kérdések témacsoportjai egyfelől a korszak különböző tudományterületeire vonatkozó átlagos vagy annak feltételezett szintjét képviselik, másfelől a közigazgatás, pontosabban a hatalom tájékozási horizontját is érzékeltetik. A gazdálkodásra vonatkozó adatok akár gazdaságföldrajzi szempontból is értékesek lehetnek (lásd TAKÁCS 1991, VOFKORI 2002).

A népelet iránti érdeklődés pedig azt is megmutatja, hogy a felsőbb társadalmi rétegek, a közigazgatás milyen képpel rendelkezik a falusiakról. Az összeállítás célja tényfeltárás ugyan, de nem eléggé tudatosan szerkesztett.¹ Jelentősége abban teljesedik ki, hogy a falvakban hivatalt viselők reflektálni kényszerülnek a kérdésekre, ami olykor tudásszintfelmérésnek is beillik, máskor pedig önálló véleményalkotásra késztet. A válaszok tartalmi, a tartalmak kifejtésének a módja, ugyanúgy, mint a kihagyott kérdések, a kérdőív szövegének az ismétlései, lényegében értékelők is. Ez az értékelés irányulhat a kérdésre, magára a kérdésben megfogalmazott tárgyra és a válasz megfogalmazójára. Mivel pontos ismereteink nincsenek sem a kérdőív, sem a válaszok megfogalmazóit illetően, ezért szinte kérdéscsoportonként lehet mérlegelni azt, milyen tudásszinten is alakul ki a kérdés-felelet által létrehozott diskurzus. (Figyelembe kell venni, hogy a falu előjárói nem voltak a közigazgatás szakemberei. CSIZMADIA 1975, FARAGÓ-ŐRI 2008.)

¹ A III. rész: Az Ember kérdései nem érzékeltetik például azt, hogy a korábbi egészségügyi, építkezésre vonatkozó, tűzrendészeti, vagy a babona felszámolását célzó rendeletek érvényesülésének a mértékét kívánták-e felmérni. Alapos történelmi feltáró kutatás tenné világossá a rendeletek hatékonyságát, egybevetve azokat a felmérés adataival.

Az útmutató részletesen kifejtve az alábbi témákat jelölte meg:

I. rész

Település neve

- a. a település története
- b. a település fekvése
- c. hatóságok, hivatalok, egyesületek
- d. közlekedési eszközök
- e. hegységek
- f. tájkép
- g. távlatok
- h. vizek
- i. barlangok
- k. romok, kastélyok, emlékművek, dokumentumok

II. rész

A. Éghajlati viszonyok

- a. napfelkelte és naplemente
- b. hőmérséklet
- c. széljárás
- d. nedvesség és eső
- e. viharok
- f. hó
- g. évszakok
- h. légnyomás

B. A talaj struktúrája és összetétele

C. Növények (négy csoport)

D. Állatok (öt csoport)

III. rész

A. A terület felosztása, állapota és művelése

B. Termékek és ipar

- a. bányászat
- b. mészégetés
- c. kőfejtés
- d. üveghuta
- e. egyéb gyártmányok
- f. faszénégetés
- g. faipar
- h. állattenyésztés

- i. halászat
- k. új iparágak fejlesztéséhez a meglévő adottságok
- l. kereskedelem
(négy csoport)

IV. rész Az ember

- a. népesség
- b. a meglévő oktatási intézmények
- c. a meglévő humanitárius intézmények
- d. lakás
- e. táplálkozás
- f. ruházat
- g. szobaberendezés
- h. szokások
- i. előjelek
- j. babonás szokások
- k. szórakozás
- l. nyelvjárás
- m. közmondások
- n. költészet
- o. éneklés
- p. kiemelkedő személyiségek
- q. mondák és mesék
- r. emberi jellemvonások

A kérdések a korabeli városi értelmiség műveltségét és községekkel kapcsolatos elképzeléseit és elvárásait tükrözik. Például az útmutatásban megfogalmazódik az, hogy *gyógyszerészek, lelkészek, orvosok, tanítók és „más szakemberek”* segítségét kell kérni a válaszok megfogalmazásához. Gyógyszerészekről egyáltalán nem, a többiekéről csupán foglalkoztatottként esett szó az anyagban. Csupán egy alkalommal szerepel név szerint pap (NEBOJSZKI 2017: 727). A válaszokat általában a községek bírója és jegyzője írja alá, feleslegesnek tartva azt, hogy segítség igénybevételét jelezzék. A válaszadók többször is megemlítik, hogy a községek lakói nem kedvelik az orvosokat. Ez nemcsak egyes községekre, hanem a népesség egészére jellemző volt még száz évvel később is. Az egészségügyi ellátásról az itt közölt kéziratok alapján csak halvány képet lehet alkotni, ám összehasonlíthatjuk ezt *Baranya vármegyének orvosi helyirata*, Pécssett

1845-ben közreadott munka adataival, amelyet Bács-Bodrog vármegye tiszai kerületének 1840-ben megválasztott főorvosa, Hölbling Miska írt. (Hölbling ugyanebben az évben Baranya vármegyében másod-főorvos, később főorvos lett. Baranyai tapasztalatai nemigen térhetek el a felső-bácskai viszonyok közepette szereshető tapasztalatoktól. HÖLBLING 1845, vesd össze DEÁKY 2002.)

A kérdések megfogalmazójának a szándéka nem igazán értelmezhető minden esetben, például akkor, amikor az Alföld közepére vonatkozóan a tájkép és a kilátás iránt érdeklődik. Ugyanakkor az ezekre és néhány más kérdésre adott válasz „sorai közül” is kitűnnek a lokális tudat kialakulására utaló jegyek.

A véleményalkotó szerint Almás „bájos látképet” és környékre „szép kilátást” nyújt (NEBOJSZKI 2017: 452). „Helyzetét és a környező helységeket tekintve Bajmokat szépnak, romantikusnak lehet nevezni” a szöveg szerint (NEBOJSZKI 2017: 498). Bátmonostor is „kellemes látványt nyújt a szemnek” (NEBOJSZKI 2017: 532).

„Ha Gakova felől jöve az út a legmagasabb pontot eléri, ahonnan Gara már látható, akkor az említett sós állóvizeknek köszönhetően feltárul a bájos tóvidék” (NEBOJSZKI 2017: 616).

Kunbaját így jellemzik: „Jóllehet nincs hegy, mégis a helység csodálatosan szép és romantikus tájként, igazi édenkertként hat...” (NEBOJSZKI 2017: 662).

Kákonyi Béla, a plébános pedig a Felső-Magyarországról, Baranya és Tolna megyéből érkező tiszta magyar lakosú Baracs-káról a „Jellembeli jellegzetességek”-et illetően a következőket állapítja meg: „Ennél a pontnál kimutatható, hogy ezeknek az embereknek csak a községre jellemző szokásaik vannak, az életmód, a ruházat és a gondolkodásmód tekintetében. Ezek nem hagyományozódnak át a környezetben élő emberekre, hanem a saját szokásuk marad, és a gyermekek a szüleiktől veszik át. Emellett arra is ügyelnek, hogy a helység ne vegyen fel idegen szokásokat” (NEBOJSZKI 2017: 859).

Csaknem szó szerint ismétlődik ez a szöveg Csátalja német lakosú település esetében is – nyilvánvalóan az útmutatás szövegének hatására (NEBOJSZKI 2017: 572). A magyar lakosságú Mélykút földműveseiről is az a vélemény, hogy: „...ragaszkodnak szokásaikhoz és a régihez, az újításokat nem kedvelik... A nyelvüket beszélőkkel szemben sokkal bizalmasabbak, mint azokkal, akik ezt nem értik. Emellett velük született nemzeti büszke-

séggel bírnak, és a szülőföld a legdrágább számukra” (NEBOJSZKI 2017: 720).

Csaknem azonos Csátalja előjáróinak a véleménye is: „*Jellembeli jellegzetességek: Ennél a pontnál megjegyzendő, hogy az itteni népnek megvannak a saját, csupán a községre jellemző szokásai, vonatkozzon ez akár az életmódra, a ruházatra vagy a művészetre. A környezetben élő emberektől nem vesznek át semmit, megmaradnak saját szokásaiknál, amelyeket a gyermekek apáiktól örökölnek, nagyon ügyelnek arra, hogy a helységben ne terjedjenek el idegen szokások*” (NEBOJSZKI 2017: 572).

A magyar Kövesdi Pál bíró mellett a nyilvánvalóan nem magyar származású Milassevits Antal jegyző jegyzi a fenti megállapítást. Nem is etnikai, inkább a lokális kötődés jeleként értelmezhetjük a következő megállapítást:

„*Itt igen tisztán beszélnek a magyart, és alig érzékelhetők eltérések az írott nyelvhez képest*” (NEBOJSZKI 2017: 606).

A település egészéről alkotott pozitív kép, a változásokkal szembeni tartózkodás, bizonyos értelemben a mobilitás elleni tiltakozás, az életviszonyok rendezettségére való törekvés, az otthonosság megteremtésének vágyaként tükröződik. A 19. század közepére a vegyes etnikumú tájon körvonalazódik a „szülőföld”, sőt a „haza” fogalma és érzete konkrét tapasztalati alapon. A települések vezetői a lakosok képviselőiben olyan önképet adtak, amelynek alapján a *lokális identitás* közösségi és egyéni szinten való kibontakozását állapíthatjuk meg. A korszak nemzetállamok felépítését célzó törekvéseinek a hatását nem tudjuk igazolni.

A szövegeket olvasva félmondatokból, odavetett megjegyzésekből következtethetünk arra, hogy a földművesek önbecsülése – identitása – a saját elvégzett munkájukon alapult.

„*Általában a lakosok gazdálkodóként különösen elfogultak földjük, házaik és az előállított termékeik iránt... A jólét adja nekik azt a gondolatot, hogy ügyességükkel sokat szerezhetnek, és mindezekre, mint vagyoni állapotukra büszkék. Ebből következik, hogy a magánzókat, a hivatalnokokat, a tanultakat és mindenkit, aki nem fizikai munkából él, mint naplopót irigylik, aki fáradtság nélkül is boldogan él... Ezért tisztelik a dolgosságot, szorgalmat, a vallásosságot és a jó erkölcsöt, röviden minden erényt, amelyek az embert a henyéléstől távol tartják*” (NEBOJSZKI 2017: 653).

Ebből a nézőpontból következik, hogy a földesúr mellett a tisztségviselők, a pap, az iparosok – még ha foglalkozásuk mellett földet is művelnek – sokkal inkább számítanak *idegennek*, mint a más nemzetiségűek. A felsoroltakra a válaszok nem is igen térnek ki (NEBOJSZKI 2017: 562). A zsidók a lakosság számbavételénél mindig szerepelnek, pár mondatnyi jellemzésük a más etnikai, vallási csoportok mellé helyezi el őket. A cigányok ritkán tűnnek fel, mintegy kiegészítő funkciót betöltve a községek életében. Valószínűleg ez az alapja annak is, hogy „*Kiemelkedő személyiség*”-et alig tart meg emlékezetében a falu közössége.

A munka és ennek eredményessége az az alapérték, amelyre az etnikai csoportok jellemzése felépül, és amely a közvéleményként sztereotipizálódott:

„*A lakosság jellemzőiből következik, hogy a földművesek közé tartoznak: e sajátosságuk bizonyítja, hogy egyetlen megélhetési forrásuk a szántóföldi növénytermesztés, így jellembeli vonásaik a földművességhez kapcsolódnak*” – állapítja meg Madaras jegyzője, Heub Mihály (NEBOJSZKI 2017: 694).

Lényegében az általánosnak mondható kép a következő:

„*Jellembeli jellegzetességek. A németek nagy munkakedvvel vannak megáldva, hasznot keresőek és takarékosak.*

A szerbek munkakedve kisebb, szívesen élnek kellemesen és jól.

A magyarok és a szlovákok tettvágyuk alapján a németek és a szerbek között állnak, és életmódjuk sokkal összefogottabb.

A cigányok természetüknél fogva még a könnyű munkát is elkerülik, csupán lopásokból tengődnek, az idősebbek kéregetnek. A helyiek is, mint mindenütt megfigyelhető, muzikálisak.

A zsidók, mint mindenhol, kereskedelemre és cserére adják magukat. Haszonlesők és a legrosszabb életvitelt vezetik, mégis a luxus legnagyobb tisztelői” (NEBOJSZKI 2017: 747).

Szociológiai szempontból nyilvánvaló tehát, hogy az identitás alapja a földművelő nehéz *munka*. Mércé és érték egyszersmind.

A már vázolt identitást konstruáló alappillérek mellett elemezhetjük azokat a témaköröket is, amelyek a reprezentáció szféráit is jelenthetik az adott kontextusban. Ebben a keretben a *másodlagos identitásindikátorokat* az életvitel szinte bármelyik eleme megjeleníthet. A szövegek alapján úgy

tűnik, hogy a munka, a munkával töltött idő és ennek az ellenpólusa az osztályozási rendszer alapja, bárhonnan kezdődjön is a rendszer felépítése. A tisztaság, a táplálkozás, viselet, bútorzat, szórakozások (a költészet, zene, a tánc), valamint a karakter és a temperamentum² azok az alapelemek, amelyek elsősorban a mindennapok (munka) és az ünnepek (szórakozás) ellentétpárra épülő gyakorlatokban alakítják, vagy nem alakítják ki identitásra jellemző vonásaikat. Az alábbi példákkal azt kívánjuk érzékeltetni, hogy az identitások nemcsak az idők folyamán épülnek ki, hanem hierarchiába is rendeződnek. Mivel a fent felsorolt területeken sokkal gyakoribb az általános jellemzés, mint az etnikai sajátosságok kiemelése, ezért vonhatjuk le azt a következtetést, hogy ezek a különbségek nem voltak alapvetők – legalábbis ebben a korszakban még nem. Ugyanakkor szinte a születés pillanatában figyelhetjük meg azt, hogy a németek munkabírása olyan érték, amely előítélletté válva az értékelés egész rendszerében mérvadó. A szövegek – vélemények – hitelessége azokban az esetekben tűnik igazán megbízhatónak, amikor a sztereotipizált rangsortól eltérnek, vagy ingadozások állapíthatók meg.

Figyelemre méltó, hogy a *tisztaság* – még ha csak a lakás látványának egyik elemeként is – minősítés alapja lehet. Igaz, hogy nem spontán észrevételről, hanem „irányított” kérdésre adott válaszról van szó. A ház és berendezése a szegény-gazdag skálán értékelődik:

„A szobák bútorzata rendszerint egy asztalból, két ágyból, egy szekrényből, egy komódból, támlás padokból, székekből és egy kemencepadkából áll. Ezek a tárgyak a jobb módúaknál általában polírozottak, a szegényebbeknél kékre vagy barnára festettek” (NEBOJSZKI 2017: 469).

A tisztaság tartalmilag nem konkrétan meghatározott érték. (A paraszti tisztálkodás és a tisztaság jelentésének bemutatását lásd: JUHÁSZ 2006.)

„A tisztaságra a korábbi időkben nem fordítottak gondot, mióta a németek betelepültek, ügyelnek jobban a dalmatak és a magyarok is a tisztaságra” (NEBOJSZKI 2017: 506).

Ez a nézet, hogy a németek a legtisztábbak, a magyarok és bunyevácok a sorrendben a következők, olyan általános, hogy amikor nem ezt olvassuk, akkor némi elfogultságra gyanakodhatunk. Számításba vehetjük elsősorban a megfigyelésen alapuló válaszoknál a társadalmi nemek tanulmányozása keretében kialakított szempontokat is. Esetünkben nevezetesen azt, hogy

² A felsorolás sorrendje a kérdőív sorrendjét követi, amelyet a válaszok többsége is figyelembe vesz.

a véleményalkotók kivétel nélkül a faluban élő, elsődlegesen saját családi környezetükben tapasztalatokat szerző férfiak.

Palzahov Illija bíró és Kapelánovits János jegyző Béregh községről szólván a következőket állítják:

„A szláv lakosság lakóterei belülről nagyon tiszták, a németeknél nagyobb a külső, mint a belső tisztaság” (NEBOJSZKI 2017: 546).

Orbán András bíró és Dosztig József jegyző pedig Dávodon mást látott:

„A házakat a tisztaságról ismert helyi magyar asszonyok minden évben, a heti meszelésen kívül kétszer az alaptól teljesen bemeszelik, ebből adódóan nagy tisztán vannak tartva” (NEBOJSZKI 2017: 602).

A feltételezett különbözőségeket összefogta a paraszti élet rendjére jellemző szezonális, ami az életvitelnek ebben a szegmensében is megmutatkozik:

„A lakásokat általában tisztán tartják, a takarításra megvannak az adott idők: a húsvéti ünnepek és a templombúcsú előtti hét, amikor a házat belül és kívül takarítják, továbbá tatarozzák, a belső tisztántartás a tisztaságot szerető asszonyok feladata, így nagyon észrevehető a különbségek” (NEBOJSZKI 2017: 688).

A magyarok, németek és dalmaták/bunyevácok rangsora nemcsak a tisztaság különbségeiben, hanem további területeken is megmutatkozhat, nem mindig hitelt érdemlően.

Az élelem *„a három nemzetiségnél eltérő, a németeknél és a magyaroknál jobb és gazdagabb, mint a bunyevácoknál”* (NEBOJSZKI 2017: 468).

Ez a vélemény inkább kivételnek számít, mert a szövegek jobbára a mindennapok – ünnepek, ritkán a szegényebbek és tehetősebbek táplálkozás közötti eltéréseket említik. Az italféléknél más az osztályozás rendszere.

„Az év bizonyos időszakában meghatározott alkalmakkor, mint húsvét, karácsony, pünkösd és esküvő a szokásos ételeket kínálják, csak ezen alkalmakkor a megszokotthoz képest sokkal jobban készítik el... A férfiak

szokásos itala: bor, pálinka és sör, asszonyoknál azonban csak a víz” (NEBOJSZKI 2017: 602).

A csávolyi változat: „Étkezéseknél italként a bort adják. Sört csak a németek isznak” (NEBOJSZKI 2017: 582).

A korábbi néprajzi kutatások etnikumra vonatkozó szemléletére az volt a jellemző, hogy az etnikai csoportokat egymástól elválasztva vizsgálták. Az ún. interetnikus vizsgálatok a kulturális elemek átvételéről és átadásáról szólva sem tértek el ettől a koncepciótól. Figyelemre méltóak azok a régebbi és újabb kutatások, amelyek különösen vegyes etnikumú területeken azokat a nyelvi, kulturális jelenségeket vizsgálják, amelyek minden más formától elkülönülő entitásként kezelendők. Más tájon és elsősorban irodalmi formákkal kapcsolatban – Brazília – alakult ki a *metissage* fogalma, ami kulturális tényezők keveredése révén kialakult új önálló kulturális formákra vonatkozik (LAPLANTINE–NOUSS 2001). A szakirodalom analóg jelenségeket számos esetben a hibriditás fogalmával igyekszik leírni (TÁTRAI 2017). Gondolkodni lehet azon, hogy az évszázadokon át a több nemzetiség lakta tájakon az identitás milyen közös tényeken épül fel, és a nemzeti identitás mellett milyen kulturális, vallási és egyéb mezőkben fejeződik ki az etnikai identitás. Számos összetett szempontokat figyelembe vevő elemzésre van még szükség ahhoz, hogy az interetnikus vizsgálatok átadás-átvétel merev kategóriái helyett világosabbá váljon az, hogy az identitások hálózata hogyan állít elő éppen az együttélés során oly sajátos lokális hibrid kultúrát, kultúrákat.

IRODALOM

- BARÓTI Lajos 1893–1907. *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez*. Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társaság, Temesvár
- BÁNSZKI Hajnalka 2011. *Népösszeírások, népszámlálások és statisztikák. Kutatási segédanyag*. In: MNL SZSZB megyei levéltár, Nyíregyháza
- BÁRTH János 1992. *Bácskai megosztott települések*. In: *Cumania*. 13. 345–372.
- BÁRTH János 1996. Szállások, falvak, városok. *A magyarság települési hagyománya*. In: Kalocsai Múzeumbarátok köre, Kalocsa
- BÉL Mátyás 1982. *Bács-Bodrog vármegye*. Fordította és jegyzetekkel ellátta Szóts Rudolf. Bács-Kiskun megye múltjából VI. Helytörténeti források és szemelvények a XVIII–XIX. századból. Szerkeszti Iványosi Szabó Tibor. Bács-Kiskun Megye Levéltára, Kecskemét
- BUCHMANN Károly 1936. *A délmagyarországi telepítések története*. Szerzői kiadás, Sárospatak

- CSEPELI György–ÖRKÉNY Antal–SZÉKELYI Mária 2002. *Nemzetek egymás tükrében*. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében. Balassi, Budapest
- CSIZMADIA Andor 1976. *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- CZIRBUSZ Géza 1913. *A délmagyarországi németek*. Franklin, Budapest
- DÁVID Zoltán–T. POLÓNYI Nóra 1980. *Az első magyar nyelvű leíró statisztika*. (Kovács János: Az esztergomi érsekséget illető jószágoknak Geographico Topografica descriptiója, 1736–1739), Statisztikai Kiadó, Budapest
- DEÁKY Zita 2002. *A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban*. Osiris, Budapest
- FARAGÓ Tamás–ÖRI Péter (összeáll.) 2008. *Az 1784–1787. évi népszámlálás II. Az Alföld, a Délvidék és a Dunántúl népességi adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- FÉNYES Elek 1984. *Magyarország geographiai szótára I–IV*. Pest 1851 ÁKV M. Kvk. és Kvtérj. Egyes. Budapest
- IPOLYI Arnold 1993. *Csallóközi uti-képek*. Kalligram Könyvkiadó Kft., Pozsony
- JUHÁSZ Katalin 2006. *Meg is mosakodjál*. Higiénia a 20. században. Timp, Budapest
- Kamarai utasítás a bács megyei telepítésekről 1763-ban* 1899. In: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 6.
- KELLER Márkus 2005. A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról. In: *Aetas*, 20. évf. 4. sz. 102–111.
- KOCSIS Károly 1999. *A délvidéki magyarság etnikai földrajza*. In: Néprajzi Látóhatár, 4. szám, 1–36.
- KOLLEGA TARSOLY István 2011. *II. József német telepesei 1784–1787*. ELTE, BTK, PhD-disszertáció, kézirat, Budapest
- KOVÁCH Géza 1998. *A Temesi Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése, 1716–1848*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged
- LAPLANTINE, Francois 2001. *Nouss, Alexis Métissages. Pauvert, Montréal*
- MÉSZÁROS István 1996. *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája, 996–1996*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- NAGY KÁLÓZI Balázs 1943. *Jászkunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában*. In: Település- és népiségtörténeti értekezések 8. Sylvester nyomda, Budapest
- NEBOJSZKI László 2017. Felső-bácskai települések néprajzi-helyrajzi leírása 1859–60-ból. Argumentum Könyvkiadó – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
- PAPP Árpád 1997. A Délvidék magyar újratelepítése 1699 és 1945 között. In: *Létünk*, 27, 3–4, 308–331.
- PAPP Zsófia 2002. *Baranya vármegye vallási és oktatási helyzete Széchényi Ferenc királyi biztosi tevékenysége idejében* (Széchényi Ferenc 1785–86-os Descriptiójának adatai alapján). A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 44–45. 105–121.
- SENZ, Josef Volkmar 1987. *Geschichte der Donauschwaben*. (A dunai svábok története.) Donauschwäbische Kulturstiftung, München
- TAKÁCS Lajos 1991. *Tanulmányok a gabonatermesztésről és erdőgazdálkodásról a XVII–XIX. századból*. In: MTA Néprajzi Kutató Intézet, Budapest

TÁTRAI Patrik 2017. *Asszimiláció vagy hibriditás? Értelmezési keretek a Zoborvidék etnikai átalakulásához*. XXVI. 1–4. sz. 95–112.

TOMKA Béla 2005. Az összehasonlító módszertan a történetírásban, eredmények és kihasználatlan lehetőségek. In: *Aetas*, 20 1. 2. sz. 243–258.

VOFKORI László 2002. *Gazdasági Földrajz*. Scientia Kiadó, Kolozsvár

On Constructing Ethnic Identity in Northern Bácska in the Middle of the 19th Century

In the study we pay attention to the original document that can be interpreted in many ways. Laslo Nebojski has recently published an original document in German with Hungarian translation under the title *Ethnographic-geographical description of the settlements in northern part of Backa during 1859–60*. (Publishing House Argument, National Library “Széchényi”, Budapest, 2017). The collection is part of a detailed survey ordered by the Governor of Banat of Temes to be done in many villages in the province (27 settlements). Based on this material we tried to analyze the process in which, as a result of social construction, different identities were created in multiethnic villages. Internalization of identities is a set of different processes. In the Hungarian state, which has been multiethnic from the very beginning, particularly is interesting the history of identity forming of existing ethnic communities, including the Hungarians.

Key words: ethnic consciousness, historical census in the 19th century, ethnic stereotypes, local identity, construction of multiethnic identity

Konstrukcije etničkog identiteta u severnoj Bačkoj sredinom 19. veka

U studiji skrećemo pažnju na izvorni dokument koji može da se tumači na više načina. Nedavno je Laslo Nebojski pod naslovom *Etnografsko-geografski opis naselja u severnom delu Bačke tokom 1859–60*. (Izdavačka kuća Argument, Nacionalna biblioteka „Sečenji”, Budimpešta, 2017) objavio originalni nemački tekst sa prevodom na mađarski jezik. Zbornik predstavlja deo iscrpne ankete koja je po nalogu guvernera Temeškog Banata sprovedena po selima pomenute teritorije (27 naselja). Na osnovu ovog materijala pokušali smo da analiziramo proces tokom kojeg su u doseljenim, mnogonacionalnim selima kao rezultat društvene konstrukcije stvoreni različiti identiteti. Interiorizacija identiteta je skup različitih procesa. U mađarskoj državi, koja je od samih početaka multietnička, posebnu zanimljivost predstavlja istorija formiranja identiteta postojećih etničkih zajednica uključujući i Mađare.

Ključne reči: etnička svest, istorijski popis naroda iz 19. veka, etnički stereotipi, lokalni identitet, konstruisanje multietničkog identiteta

Beérkezés időpontja: 2018. 06. 08.

Elfogadás időpontja: 2018. 07. 24.

